

Lesoni: Lea Faka-Tonga Uike 4 - 6(21/03/22-08/04/22)

Kalasi: Foomu Nima

'Iuniti: Fatu Tohi, Fa'u 'Esei, Fa'u Talanoa, Fai Tohi

Note

KONGA A

Fa'u 'Esei Fakamatala 1.

Ko e 'esei fakamatala 'oku vahevahe ki he konga lalahi 'e 3

1. Talateu
2. Kakano/Sino
3. Fakama'opo'opo

Talateu

'I he talateu 'oku ke ngaue'aki 'a e ngaahi lea Tonga mo e paloveape 'a ia ko e ngaahi hoanauna mo e **hoaveape** ke ne fakamatala'i 'a e setesi ke malie mo lau 'e he toko taha 'oku ne lau 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga ongo 'oku ne ma'u.. Kapau 'oku ke fiema'u 'a e toko taha te ne lau ke fiefia 'oku ngaue'aki 'a e lea ke ne fakamatala'i 'a e ongo 'o e fiefia. 'Ikai ke ngata ai 'oku talatalanoa ki he mahu'inga ho'o kaveinga ki he fakalukufua, pea 'oku feinga ke ngaue'aki 'a e ngaahi **lea Tonga mo e paloveape** ke ne tohoaki'i 'a e kau fanongo mo e toko taha te ne lau ke fie hokohoko atu 'ene lau.

Sipinga:

Kaveinga: Mahu'inga 'o e Lea Faka-Tonga

Talateu.

Ko e **taha'i koloa mahu'inga** 'oku **lave monu** ai 'a hotau kakai, he neongo 'a etau masiva he ngaahi koloa fakaenatula he funga 'o e mamani ka kuo tau **ta'imalie** he tufa tapuaki 'a e Mafimafi ka ko e mata'ikoloe 'e 'ikai ke kai 'e he ane mo e 'umemea ko e lea. Ko e mata'ikoloe ni 'oku ne tala mo **fakaho'ata** ai 'a hotau Tonga 'a e **taufatungamotu'a** ne **lalanga** mei **'anoiha** 'o **fakamohe mei 'ulu** ke hoko ko e **'efinaga**, 'a ia 'oku tau **polepole 'o tau kau he lau ,pea lau he kau**, he ko hotau makehe'anga ia mei ha toe fonua he kolope.

- Kapau te ke fakatokanga'i 'a e ngaahi lea 'oku toe 'uli'uli ange ko e ngaahi lea Tonga mo e paloveape 'oku ngaue'aki ke ne fakafuo mo fakamamafa'i mai 'a e mahu'inga 'o e lea Tonga.

Kakano/Sino

'Oku ke ngaue'aki 'a e ngaahi poini 'oku felave'i mo e mahu'inga 'o e lea Tonga. Te ke fakapalakalafi ho poini. Ko e poini 'e taha ki he palakalafi 'e taha. 'A ia te ke fokotu'u mai ho poini 'uluaki 'o fakamatala'i pea 'omai mo ha sipinga ke poupou ki ho poini. Kapau 'oku toku ho poini ko e palakalafi ai pe 'e tolu 'a e kakano ho 'esei.

Sipinga

Ko e Mahu'inga 'o e lea 'oku ne fakafuo mai 'a e taufatungamotu'a hotau anga fakafonua. 'A ia foki 'oku 'iloa he lolotonga ni ko e faa'i kaveikoula. 'Oku hanga 'e he'etau lea 'o fakaho'ata mai ko e kakai mo'ui faka'apa'apa, kakai 'oku tauhi va, kakai 'oku nau mahu'inga'ia honau fatongia mo lototo. Ko e mo'ui faka'apa'apa 'a e kakai Tonga 'oku 'I ai 'a e kalasi 'e tolu 'a e lea 'o fakatatau ki he fakatu'utu'unga 'o e anga 'o e nofo 'a e Tonga. 'Oku 'i ai 'a e lea ki he kakai, hou'eiki pea mo e tu'i. 'Oku hanga 'e he lea 'o falute kotoa 'a e mata'ikoloa 'oku kumuni mo tukufufu he mo'ui 'a e Tonga 'o fakafotunga 'aki 'enau tauhi va 'enau lea fakatokilalo mo faka'aki'akimui ma'u pe kapau te nau talitali pe fakahoko atu ha nau fononga.

- Kapau te ke vakai ki he kakano 'oku te'eki ai ke 'osi ka 'oku malava ke tokoni atu kia koe ke fakamatala 'a e fo'i poini 'e taha ke tau ki he kaveinga pea 'omai mo ha sipinga ke pou pou ki ai.

Fakama'opo'opo

'Oku ke aofangatuku kotoa ho ngaahi poini pea 'omai mo ha'o fokotu'u fakakaukau ki he kaha'u ko e ha e me'a 'oku totonu ke fakahoko 'o fakahoa ki he lolotonga ni.

Ngaue.

Fili pe 'a e kaveinga 'e taha mei he ngaahi kaveinga 'oku ha atu 'i lalo 'o fa'u ki ai ha'o 'esei fakamatala 'o 'ikai ke toe si'i hifo he fo'i lea 250 – 500.

Makatu'unga ke 'a'ahi 'aki ho 'esei:

1. Fakaha mahino ho kaveinga (SL1)
2. Ngaue'aki totonu 'a e ngaahi faka'ilonga kalama (SL2)
3. Talateu 'oku felave'i mo e kaveinga (SL2)
4. Ngaue'aki 'a e ngaahi lea Tonga moe palovepe 'oku fenapasi he'ene ha he setesi (SL3)
5. Fokotu'u mai 'a e poini 'oku lava fakamatala'i pea felave'i mo e kaveinga. (SL3)
6. Fakama'opo'opo' (SL4)

Kaveinga

1. Taki lelei 'i he taimi kolona
2. Nunu'a 'o e ta'e mateuteu ki he fakatu'utamaki fakaenatula
3. Ako'i 'o e hako tupu e fonua
4. Ola kovi 'o e 'Omikoloni

Fa'u 'Esei Fakakikihi 2.

Ko e 'esei ko 'eni 'oku fa'a palakalafi 'e nima pea 'oku kei mahu'inga ma'u pe ke ke ngaue'aki 'a e ngaahi lea Tonga 'i ho'o fa'u 'esei:

- i. Palakalafi 1:
'Oku ke fakaha ai 'a e tafa'aki 'oku kau ki ai, 'oku ke taukave'i pe 'ikai, ko e fakalea 'e taha 'oku ke poupou pe tui , pe 'oku 'ikai ke ke poupou pe tui ki ai. 'Ikai ke ngata ai 'oku ke fakaha leva ho'o fo'i poini 'e tolu ki he 'uhinga 'oku poupou pe 'ikai ke poupou ai ki he kaveinga.
- ii. Palakalafi 2
'Oku ke fokotu'u mai 'a e poini 'e taha na'a ke tohi he palakalafi 1 'o fakamatala'i pea 'omai mo e sipinga ke poupou ki ho fakamatala.'Oku lelei ke faka'osinga 'o e palakalafi 2 ki he 4 'oku faka'osi 'aki 'a ho'o fakamamafa'i 'aki ho poini 'a e 'uhinga 'oku ketui ai pe ta'etui ki he kaveinga.
- iii. Palakalafi 3.
'Oku ke fokotu'u mai 'a e poini 'e taha na'a ke tohi he palakalafi 1 'o fakamatala'i pea 'omai mo e sipinga ke poupou ki ho fakamatala.
- iv. Palakalafi 4.
'Oku ke fokotu'u mai 'a e poini 'e taha na'a ke tohi he palakalafi 1 'o fakamatala'i pea 'omai mo e sipinga ke poupou ki ho fakamatala.
- v. Palakalafi 5
'Oku ke fakama'opo'opo kotoa 'a e ngaahi poini kotoa na'a ke fakamatala'i 'i 'olunga 'o ke toe fakamamafa'i mai 'a e tafa'aki 'oku ke kau ki ai.

Ngaue

Fili pe kaveinga 'e taha 'o fa'u ki ai ha'o 'esei fakakikihi.

Makatu'unga le 'a'ahi 'aki 'a e 'esei.

1. Fakaha mahino ho kaveinga (SL1)
2. Ngaue'aki totonu 'a e ngaahi faka'ilonga kalama (SL2)
3. Talateu 'oku felave'i mo e kaveinga (SL2)
4. Ngaue'aki 'a e ngaahi lea Tonga mo e palovepe 'oku fenapasi he'ene ha he setesi (SL3)
  1. Fokotu'u mai 'a e poini 'oku lava fakamatala'i pea felave'i mo e kaveinga.(SL3)
  2. Fakama'opo'opo' (SL4)

Kaveinga.

1. Na'e totonu pe ke 'oua 'e fokotu'u 'a e ako he koe taimi koviti 19 'eni.
2. 'Oku mahu'inga ke mo'ua 'a e kakai 'oku nau 'alu holo 'o tufaki 'a e koviti 19.

3. 'Oku 'ikai ke lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungaue Mo'ui he lolotonga ni.
4. 'Oku 'ikai keu tui ki he fakataputapui 'oku tau lolotonga fakahoko he lolotonga ni.

'Esei Talanoa.3.

Ko e talanoa 'oku ai hono ngaahi me'a mahu'inga 'oku totonu ke 'asi he talanoa:

- i. Feitu'u mo e taimi na'e hoko ai 'a e talanoa
- ii. Fakahingoa mai 'a e kakai he talanoa
- iii. 'Oku 'i ai 'a e palopalema ke ha he talanoa
- iv. Ko e ha tumutumu 'o e talanoa pe ko e tefito' i palopalema ia
- v. Ko e ngaue ne fakahoko 'e he toko taha 'oku fai ki ai 'a e talanoa ke solova 'a e palopalema
- vi. Fakama'opo'opo mo e akonaki.

'Oku kei fiema'u pe kei ngaue'aki 'a e lea Tonga mo e paloveape 'i ho'o fa'u talanoa. 'Oku 'i ai 'a e

- Talateu
- Kakano
- Fakama'opo'opo

'Oku fa'a palakalafi pe 'e tolu pea 'oku malava pe ke toe lahi age 'a e kakano 'o palakalafi 'e ua pe tolu ka ke fakapalakalafi ki he ngaahi me'a na'e hoko he talanoa.(event). Palakalafi 'e taha ki he me'a na'e hoko 'e taha

Fakama'opo'opo leva 'a e talanoa pea 'omai mo ha akonaki.

- 'Oku malava pe ke te ngaue'aki ha me'a mo'oni na'e hoko ke fa'u 'aki ho talanoa.

Ngaue.

Fili 'a e kaveinga pe 'e taha 'o fa'u 'aki ha'o talanoa.

Makatu'unga 'e 'a'ahi 'aki ho ngaue.

1. Fakaha mahino 'a e kaveinga(SL1)
2. Talateu, ha ai moe taimi moe feitu'u na'e hoko ai 'a e talanoa (SL2)
3. Ngaahi me'a na'e hoko (events) 'oku hokohoko lelei pea nau felalave'i (SL3)
4. Ngaue'aki 'a e ngaahi lea Tonga mo e paloveape (SL2)
5. Ngaue tonu 'aki 'a e ngaahi faka'ilonga kalama (SL2)
6. Fakama'opo'opo 'a e talanoa, 'omai 'a e akonaki (SL4)

Kaveinga

1. ....Ko e toki 'aho fakaloloma 'eni ne ki he'eku mo'ui.....

2. Ko e mahaki fakatu'utamaki mo'oni 'oku tau lolotonga mo'ua ai.
3. ....talu 'eku tupu ko 'eku toki fehanga'angai 'eni mo ha faingata'a pehe.....
4. Ko e 'aho 'o e kai fonu
5. Mapaki e fa ka 'oku kei 'alaha.

KONGA E

Fai Tohi

1. Tohi Faka'ei'eiki

Ko e natula 'o e faitohi 'oku ngaue'aki lahi 'a e fotunga ko e 'alu kotoa pe 'o laine taha 'a e kamata he tafa'aki to'ohema 'a ia 'oku 'iloa ko e (Block letter Heading) 'o 'ikai ke toe ngaue 'aki 'a e nga'unu 'a e 'ulu'I tohi mo e faka'osinga mo e fakamo'oni hinoga ki he tafa'aki to'omata'u.

Ko e kongokonga 'o e tohi faka'ei'eiki

- i. 'Ulu'i tohi – tu'asila 'o e toko taha 'oku ne fai 'a e tohi.
- ii. 'Aho - 'aho 'oku fakahoko ai 'a e tohi
- iii. Tu'asila 'i loto - tu'asila ia 'o e toko taha 'oku fai ki ai 'a e tohi
- iv. Fakafe'iloaki - ngaue 'aki 'a e lea Tangata'eiki/ Fine'eiki
- v. Kakano - **palakalafi 1 kapau ko e :**
  - a. **Tohi kole ngaue** (fakaha 'a e 'uhinga 'oku ke fai tohi atu ai ko e lakanga 'ata ko e (hingoa 'o e lakanga) pea mo e feitu'u na'e tu'uaki ai he letio/ 'initaneti pe koe nusipepa.
  - b. **Tohi Fakamalo.** ('oku ke fakahaa'i atu 'a e 'uhinga ke fai tohi atu ai 'a e tohi..... 'a ia ko e fakamalo 'o fakakfongai atu 'a e (feitu'u pe ko e ngaue'anga/ siasi/ ako'anga)
  - c. **Tohi launga** (Hange pe ko e ongo tohi 'i 'olunga ka 'oku fakaha ko ho'o launga (fakaha 'a e me'a 'oku ke launga'i)

- Palakalafi 2 ko e

- a. **Tohi kole ngaue:** Fakamatala'i koe mo ho tu'unga fakaako 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga fakaako 'oku fiema'u mai he tu'uaki, 'ikai ke ngata ai ko e ngaahi makatu'unga 'oku fiema'u ki he toko taha ngaue.
- b. **Tohi Fakamalo :** Fakamatala ki he ngaahi lelei ne mou 'inasi ai he tokoni ne mou ma'i
- c. **Tohi launga:** Fakamatala ki he 'uhinga mo e maumau 'oku hoko 'o makatu'unga ai 'a ho'o launga.

-Palakalafi 3 faka'osi:

- a. **Tohi Kole Ngaue:** fakaha ai 'a e'oatu ho tohi kole ngaue moho 'u tohi fakamo'oni

ako mo e fakaongoongo lelei. Fakaha ai ho fika telefoni ken au fetu'utaki atu ki ai.

- b. **Tohi Fakamalo:** fakaha atu ho talamonu ki he'enua ngaue
- c. **Tohi Launga:** Fakaha pe ho talamonu mo e fakatau ange te nau tali lelei ho launga. Fakaha mo fika telefoni

vi. **Faka'osinga 'o e Tohi** - Faka'apa'apa atu

vii. **Fakamo'oni Hingoa** - ko e fakamo'oni 'o e hingoa 'o e toko taha 'oku ne fakahoko 'a e tohi. 'A ia 'e laine' i 'o fakamo'oni he laine pea toki tohi leva 'i lalo 'a e hingoa 'o e toko taha 'oku fakamo'oni hingoa 'i 'olunga.

Ngaue

Makatu'unga ke 'a'ahi 'aki ho ngaue ki he ngaahi tohi kotoa.

- i. Tohi totonu hokohoko 'o e fotunga 'o e tohi ('ulu'i tohi, 'aho, tu'asila 'i loto, kakano, faka'osinga 'o e tohi, fakamo'oni hingoa)(SL2)
  - ii. Ngaue 'aki totonu 'a e ngaahi faka'ilonga kalama. (SL1)
  - iii. Ngaue'aki 'a e ngaahi lea fakamatapule. (SL2)
  - iv. Hokohoko lelei 'a e tohi pea felave' i 'a e tohi mo e ngaahi makatu'unga 'oku 'oatu ke fai'aki 'a e tohi. (SL3)
  - v. Fakama'opo'opo 'o e tohi 'oku tonu mo mahino.(SL2)
2. Fa'u ha'o **tohi fakamalo** ki he Palemia, 'o fakamalo ki he tokoni ne foaki he pule'anga ma'a e Ako'anga Ma'olunga Sa 'Anitelu. Ko e ngaahi hina fanofano mo e ngaahi me'a malu' i ki he mata pea mo e ngaahi hina vai. Ko e matapule lahi koe, (Seniola Tupou) 'oku ke fakafono nga' i 'a e Ako'anga.
3. Fa'u ha **tohi launga** ko e Tiuta Lahi koe 'o e Kolisi Kuini Salote 'o 'ave ki he Pule Fakavahe 'o Kolofo'ou ko e launga ki he fanga puaka 'oku taka holo 'i Kapeta 'oku nau maumau' i 'a e matamatalelei mo e ma'a 'a e 'apiako, pehe ki he ngoue matala' i 'akau 'a e fanau ako 'oku to he matafale 'o e ngaahi loki ako.
4. Fa'u ha'o **tohi ki he lakanga 'ata** ko e kalake kalasi 3 'i he Potungaue Polisi pea fakatu'asila ki he Komisiona Polisi ki he 'ofisi 'i Longolongo, 'a ia na'e tu'uaki he letio 90 FM he 'aho 15 'o Fepueli, 2021. Ko e ngaahi makatu'unga ki he lakanga ni ko e :
- i. lava' i lelei 'a e sivi foomu 7 pea ma'u mo e taukei ngaue ta'u 'e 3
  - ii. ma'u ha sitifikate (certificate) 'i he mala'e 'o e tauhi tohi
  - iii. lava' i lelei 'a e fetu'utaki 'i he lea fakapi liltania mo e lea faka-Tonga
  - iv. toko taha ngaue malohi mo faitotonu

Ko e ngaahi tohi 'oku 'ikai ke ke ngaue 'aki 'a e ngaahi lea hange ko e , tau fakafeta' i ki he Tu' i 'o e langi he'ene tauhi hao mo malu 'etau mo'ui.

- Ko e ngaahi lea ni 'oku toki ngau'eki pe ia ki he Tohi fakakaume'a. 'A ia ko e tohi pe ia ki ha'o famili pe ko ho kaume'a.

Tohi Fakakaume'a

Hange ko 'eku fakamatala 'i 'olunga, ko e tohi 'eni 'oku te tohi ai ki he'ete ongomatu'a, famili pe ko ha'o kaume'a. Ko e 'aho, tu'asila pe 'o e toko taha 'oku ne fai 'a e tohi, fakafe'iloaki 'o ngaue'aki 'a e, 'Ala Si'eku tamai/ fa'e/ tokoua/ 'ofa'anga. 'Oku toki hokohoko ai pe ai 'a ho'o tohi 'o fakatatau ki he 'uhinga ho tohi, pe ko e tohi 'ofa pe, tohi kole ha me'a, tohi 'o fakaafe'i ki ho ki'i kaime'akai, pe ko ha fa'ahinga tohi 'uhinga fakaekita pe.

Ngaue

Fa'u ha'o tohi ki ho 'ofa'anga 'oku 'alu ako ki Siaina 'o loka ai 'o 'ikai ke toe lava ke foki mai makatu'unga ke mahaki koviti 19. Ko Seini Finau koe 'o Vaini pea ko ho 'ofa'anga ko Pita Pata.

Tohi Ki he 'Etita

Ko e 'etita ko e toko taha ia 'oku ne tokanga'i 'o sivi mo vaka'i'i 'a e ngaahi me'a kotoa pe 'oku 'amanaki ke pulusi ki he nusipepa pe ko e makasini. Ko e tohi ki he 'etita, ko ha'ate fiema'u ke fakaha atu ke 'ilo' e he kakai 'a me'a 'oku t etui ki ai, 'i ha fa'ahinga palopalema(issue) pe kaveinga 'oku tuku mai, 'a ia ko e taumu'a ia ho faitohi ki he 'etita ke fakaha ho loto mo e tafa'aki 'oku k etui ki ai. 'A ia 'oku ke ngaue'aki leva ha ngaahi mo'oni'i me'a mo ho'o lau 'a'au pe ko ho'o fakakaukau. 'Oku fa'a ngaue'aki pe 'a e fo'i lea 'o 'ikai ke lahi hake he fo'i lea 'e 300.

Fotunga 'o e tohi ki he 'etita.

1. 'Aho
2. Tu'asila 'o e kautaha nusipepa pe makasini 'oku ke tohi ki iai
3. 'UHINGA / kaveinga 'oku ke fai tohi ai
4. Fakafe'iloaki (Ki he 'Etita)
5. Palakalafi1: Fakaha ho hingoa, (ho tu'unga he ngaue, tu'unga he kolo) Fakaha mo e kaveinga 'oku 'amanaki ke ke laaulea ki ai.

6. Palakalafi 2: Fakamatala ke mahino 'a ho'o kaveinga/ palopalema (issue) 'oku talanga ki aim o hono mahu'inga.
7. Palakalafi 3: Fokotu'u mai ha'o fakakaukau ke solova'aki 'a e palopalema
8. Palakalafi 4: Kole ke paaki atu ho tohi 'i he' enau nusipepa.
9. Faka'osinga 'o e Tohi. (Faka'apa'apa atu)
10. Fakamo'oni Hingoa

Kapau te ke vakai ki he ki'i tohi 'oku ha atu 'i lalo ko e sipinga 'o e tohi ki he 'etita

'Aho 16 'o Ma'asi, 2019

'Etita 'o e Nusipepa Kele'a,

Nusipepa Kele'a

Kolomotu'a

Kaveinga: Fu'u lahi 'a e sio televisone

Ki he 'Etita,

Ko hoku hingoa ko Mele Finau. Ko au 'oku ou tauhi 'api pe mo tauhi fanau. 'Oku ou tui fakapapau 'oku fu 'u lahi 'aupito 'a e sio TV 'a e fanau ako'. Na 'e talamai 'e hoku feleni' 'oku 'ikai ha taha lahi ia 'i honau 'api' he tuku 'a e ako'. Ko ia, 'oku fa 'iteliha pē ia he ngaahi polokalama TV 'oku sio ai'.

'Oku hā mahino mei heni 'a e ngaahi me 'a' ni. 'Uluaki', 'oku lahi hono li 'aki ta 'etokanga 'i 'o e fanau 'i 'api'. Ua', 'oku 'ikai ke sivi 'i 'e he matu 'a pe 'oku taau 'a e polokalama 'oku mamata ai 'a e fanau'. Faka 'osi', 'oku 'ikai lava ke fakapapau 'i 'oku ako pe fai homueka 'a e fanau' 'i 'api. 'Oku ou tui ko hono ola' eni 'oku hā 'i he to 'onga 'a e fanau' he taimi' ni. Mei he ngaahi fakamatala 'a e nusipepa', 'oku nau pehe 'oku fu 'u lahi 'a e fuhu', lea ta 'etaau', anga ta 'efaka 'apa 'apa 'a e fanau', mo e ta 'etokanga ki he ako'. 'Oku pehē 'e he

ni 'ihi, 'oku fekau 'aki 'a e sio he ngaahi polokalama kē, tau fana', tamate' mo e fuhu he TV' pea mo e to'onga 'oku hā mei he 'etau fanau'.

'I he 'ene pēhē 'oku mahu 'inga ke sivi 'i 'a e polokalama kotoa pē pea toki hulu he TV. 'Oku mahu 'inga foki ke pou pou mai mo e matu 'a' mei 'api 'i hono 'ai ha ngaahi polokalama ke mo 'ua ki ai e taimi e fanau'. Kapau te tau ngāue fakataha, te tau lavame 'a. Pea 'oku ou 'ilo pau, 'e tupu hake 'etau fanau' he kaha' u 'i ha 'ātakai lelei, 'oku nau mamata mo ako ai he 'ulungaanga faka 'apa 'apa', talangofua', mo e ako mālohi'.

'Oku 'oatu heni 'a 'eku kole fakamatoato ke ke angalelei pe mu'a kae pulusi atu 'a 'eku tohi 'i homou nusipepa.

Faka 'apa 'apa atu,

Mele Finau

Ngaue

Fakahoko ha'o tohi ki he 'etita'o e Matangi Tonga ke paaki atu ho tohi ki he 'Oua 'e toe fokotu'u 'a e ako koe' uhi ko e 'Omikoloni. Ngaue'aki mai pe ho hingoa pea mo e 'apiako 'oku fie ako mei ai. Ngaue'aki pe ha 'aho pe 'a'au.

Makatu'unga ke 'a'ahi 'aki ho ngaue.

1. Fokotu'utu'u totonu 'a e hokohoko. (SL1)
2. Ngaue'aki 'a e ngaahi faka'ilonga kalama. (SL2)
3. Ngaue'aki 'a e ngaahi lea fakamatapule. (SL2)
4. Fakafelave'i 'a e kakano 'o e tohi pea mo e kaveinga 'oku ke fai tohi ai. (SL3)
5. Fakama'opo'opo pea fokotu'u atu m oho fakakaukau ke solova 'aki 'a e palopalema. (SL4)

Makatu'unga ke 'a'ahi 'aki ho ngaue.

1. Fokotu'utu'u 'o e tohi (SL1)
2. Ngaue'aki totonu 'a e ngaahi faka'ilonga kalama (SL2)
3. Hokohoko lelei 'a e fakakaukau pea felave'i (SL3)
4. Kakano, malava 'o fakafetaulaki 'a e poini mo fakamatala'i lelei, 'omai mo e founa ke solova 'aki 'a e palopalema.(SL4)

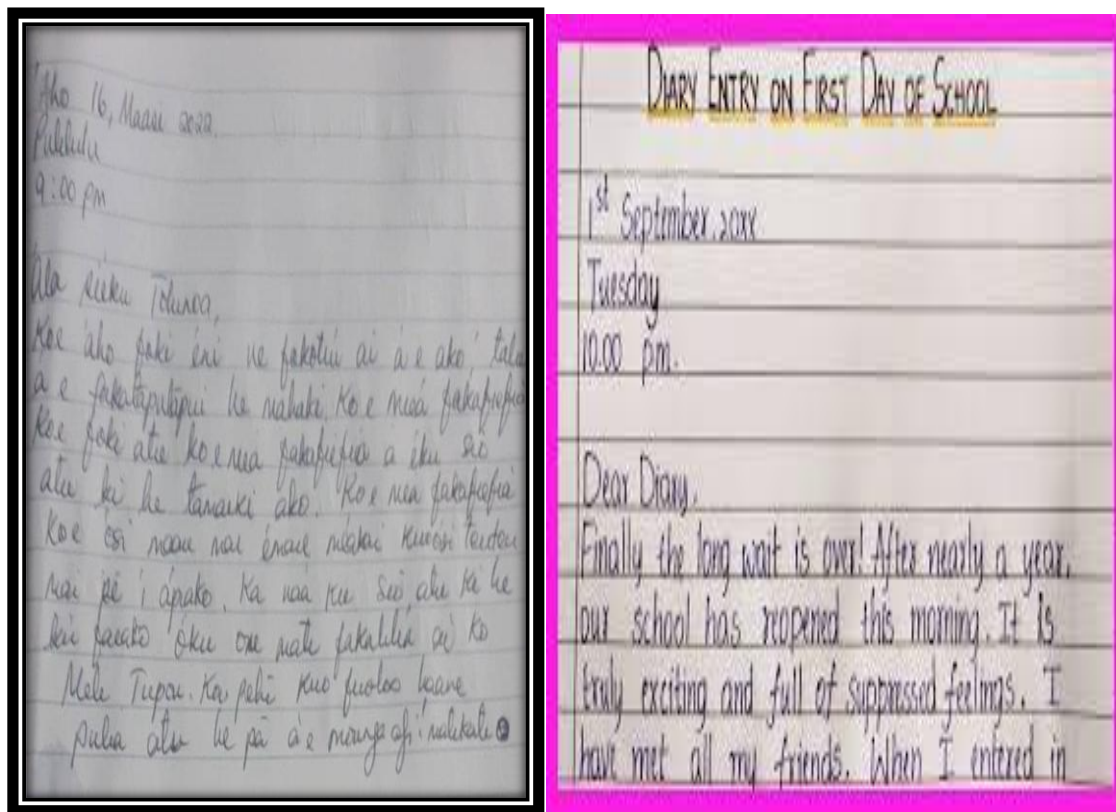
KONGA F

Tohinoa (Diary)

Ko e tohinoa foki 'oku ngaue'aki pe 'a e tohinima 'a e toko taha ko 'ene tohi noa. Ngaahi me'a mahu'inga he tohinoa:

- 'aho ('a ia 'oku lekooti faka'aho)
- Ngaue'aki pe 'a e tohinima 'o e toko taha 'oku 'a'ana 'a e tohi noa
- Fakamatala ki he ngaahi me'a 'oku hoko he 'aho kotoa pe
- Malava pe ke fakamatala ki he ngaahi lelei 'oku fetaulaki mo ia he 'aho taki taha
- Fakamatala ki he ngaahi me'a 'oku mamahi 'o 'ikai ke lava lea ki ai
- Mo e fa'ahinga me'a pe 'oku loto ke tohi he tohinoa 'oku malava pe ke tohi ki ai
- 'oku te fa'iteliha pe he fotunga 'o 'ete tohinoa.
- 'Oku ngaue 'aki 'e he tohinoa 'a e pesona 'uluaki pe koe (First person) 'oku talanoa

Kapau te ke vakai hifo ko e ki'i fakatata 'ena neu to'o mai ke tau sio ko e tohinoa 'ena 'o e tamasi'i ako Tonga pea mo e leka ako mei muli.

Ngaue.

- Fiema'u ke ke fa'u ha'o tohinoa 'o kamata he 'aho ni. 'Oku fiema'u ke ke ngaue'aki he 'aho kotoa pe. Ko e a'u ki he 'etau foki mai ki he ako 'oku malava ke tau sio ki ho tohinoa.

KONGA H

TU'UAKI

- Ko tu'uaki ko e founa ia 'oku ngaue'aki 'o fakahaa'i atu ki he kakai (public) 'o ha tu'uaki atu ha koloa, tu'uaki ha lakanga 'ata, ko ha me'a 'oku 'amanaki ke fai hange ko e tau 'akapulu/ fe'auhi
- Ko e founa foki 'eni 'oku ngaue'aki 'e he kau pisinisi, ngaahi potungaue, kakai fakafo'ituitui. 'Ko e tu'uaki vave 'aupito 'a 'ene tohoaki'i 'a e tokanga 'a e fa'ahinga te nau sai'ia he koloa/ ngaue/ pe ko ha fe'auhi 'oku fakahoko

Founa 'oku fakahoko'aki 'a e tu'uaki ko e

- Nusipepa
- Letio
- Televisone
- 'initaneti

Ko ho'o fa'u ha'o tu'uaki

- 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku fakataumu'a ki ai 'a e tu'uaki (target audience)
- Kaveinga 'o e tu'uaki (heading)
- Mata'itohi 'oku ke ngaue'aki kapau ko e tu'uaki ke paaki he nusipepa, 'a ia ngaahi lea 'e toe matolu ange
- Fakamahino 'a e koloa 'oku tu'uaki kapau ko e koloa
- Ngaue'aki 'a e ngaahi lea faka'ai'ai ke ne tohoaki'i 'a e tokanga 'a e kakai.
- Ko e le'o 'o e toko taha tu'uaki kapau 'oku tu'uaki he letio mo e televisone ke mamata atu mo fanogo 'a e kakai.
- Fika fetu'utaki ke fetu'utaki atu ki ai 'a e kakai
- Ngaue'aki 'a e fakatata kapau 'oku ke tu'uaki 'o ngaue'aki ha nusipepa, 'initaneti pe televisone.

Ngaue

Fa'u ha'o tu'uaki 'o fili pe ha taha 'o e ngaahi tafa'aki fakaako 'e malava ke ke tu'uaki 'aki 'a Sa 'Anitelu ki ha taha 'oku fie ako ai. 'E malava ke tu'uaki 'a ki 'a e hiva kuaea, kau ifi, ko e 'aati, ko e holo, kau faiako, tafa'aki fakatekinikale.

Makatu'unga ke 'a'ahi 'aki ho tu'uaki

1. Kaveinga (heading) SL1
2. Fakaha mahino 'a e tafa'aki 'oku ke ngaue'aki ke tu'uaki 'aki 'a e 'apiako. (SL2)
3. Lea 'oku ke ngaue 'aki 'a e ngaahi lea faka'ai'ai (SL3)
4. Fakatata 'oku fenapasi mo e kaveinga. (SL2)
5. Fika fetu'utaki pea ngaue'aki 'a e faka'ilonga kalama totonu. (SL2)